

SODRÓDÓ MAGYAR DEMOKRÁCIA

A politikai részvétel és a választói magatartás zavarai

Benedek István

benedek.istvan.mail@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2017.3.17

Absztrakt

A tanulmány a magyar liberális demokrácia válságának és sodródásának felgyorsuló folyamatát vizsgálja. A komplex válságnak egyszerre oka és következménye, hogy rendkívüli mértékben megnőtt a hazai szavazóközönségen belül a bizonytalan, a teljesen közömbös és a túlzottan pártos csoportok aránya. A kutatás elsősorban azokat az okokat veszi sorra, amelyek előidézték és tovább erősítik ezt a folyamatot. A formális intézményeken túl szükség van a társadalmi integráció és bizalom, valamint a demokratikus állampolgári kultúra megfelelő szintjére, amely az elszabadulni akaró hatalmi törekvéseket sikeresebben tudná kordában tartani. Ezek kiépítése hosszabb ideig tartó, de elengedhetetlen részei a modern demokráciák számára. Erre a tanulságra a jelenlegi hatalomkoncentráció természetéből is fakadó elkerülhetetlen kudarc és újraráépítés idején kell a társadalomnak emlékeznie.

Kulcsszavak

demokratikus válság, választói magatartás, nyilvánosság, integráció, állampolgári kultúra

DRIFTING HUNGARIAN DEMOCRACY

The troubles of political participation and voting behavior

István Benedek

Abstract

This study investigates the accelerating process of the crisis and drifting of the Hungarian liberal democracy. The dramatically increasing number of the uncertain, apathetic and fanatic Hungarian voters is both the cause and the consequence of a complex crisis. Our research focuses on the social factors that have caused and intensified this negative process. Beyond the formal institutions, an appropriate level of social integration, trust, and democratic civic culture is needed to motivate the voters to a conscious political participation and to take control of the power's intemperate ambitions. The implementation of the required changes may take a long time, but these things are essential elements of modern democracies. If the current political leadership does not, or cannot learn a lesson, its fall is inevitable due to the excessive concentration of power.

Keywords

crisis of democracy, voter's behavior, public, social integration, civic political culture

SODRÓDÓ MAGYAR DEMOKRÁCIA

A politikai részvétel és a választói magatartás zavarai

Benedek István

Bevezetés

Mára nyilvánvalóvá vált, hogy a hazai demokratikus berendezkedés immunrendszere nem tud érdemben ellenállni az egyre súlyosabb kihívásoknak és válságba került. Az ország oly régóta vágyott újabb felzárkózási kísérlete a Nyugathoz újfent zsákutcába jutott, újra ijesztő mértékű szétszakítottságba és közéleti polgárháborúba, egyúttal tömeges politikai érdektelenségbe torkollott. A gazdasági-politikai kudarcokért pedig a társadalom egy jelentős része a demokráciát teszi felelőssé, jelentősen lerontva annak általános megítélését. A tömeges közöny és bizonytalanság eközben felértékeli a másik póluson lévő „hívó”, sokszor kifejezetten fanatizált választói csoportokat, így a politikai elitek rájuk támaszkodva még inkább kiüresíthetik a hazai demokráciát, amely ezáltal csak még kevésbé lesz kívánatos sokak számára. A választói közönség „pólusainak” (túlzottan pártos – teljesen közönyös – bizonytalan) ilyen mértékű felduzzadása értelemszerűen a mindenkori kritikusabb, józanabb és egyáltalán a politika iránt érdeklődő „közép” kárára történhet kizárólag, amelynek hiányában viszont az elszabadulni látszó hatalmat nem csak ellenőrizni lesz egyre lehetetlenebb, hanem leváltani is. A valódi politikai részvétel súlyos hiányosságai és az ezekből következő problémák miatt komoly veszélyben van a hazai demokrácia egésze.

Jelen tanulmány arra keresi a választ, hogy hogyan és miért erősödtek meg, duzzadtak óriásira a demokráciára – legalábbis tömegessé válásuk esetén – oly veszélyes választói csoportok a pólusokon, és természetesen arra is, hogy merre lehet a kiút a jelenlegi helyzetből. A központi kérdés tehát *az állampolgári preferencia kialakulásának – vagy épp ki nem alakulásának – folyamata az egyes csoportok esetében, illetve az ezzel kapcsolatos társadalmi zavarok feltárása, amely során eljutunk a polarizációs tendenciák, az állampolgári bizalom és legitimitáció, a társadalmi integráció, valamint a demokratikus politikai nevelés területeihez is. Ezek állapota Magyarországon egészen súlyos kritikára adnak okot és nagyban magyarázzák a választói passzivitást, bizonytalanságot vagy épp túlzott pártosságot – amelynek egyben maguk is eredményei. Sajnos azt kell mondanunk, hogy ahogyan a társadalom, úgy a szavazók „állapota” is igencsak válságos, amelynek kitüntetett szerepe van a hazai liberális demokrácia válságba jutásában és talajt veszteségében. A problémák feltárását a hazai politikai rendszer egészének, azaz a választói magatartás kínálati oldalának rövid jellemzésével kezdjük, amely fontos magyarázatokkal fog szolgálni a mély társadalmi-politikai válság megértéséhez.*

A választói magatartás kínálati oldala

A szavazói viselkedés kapcsán használt *keresleti* és *kínálati tényezők* analitikus szétválasztását (Tardos 2011) követve az általános politikai klímát és a különféle szituatív, illetve intézményes befolyásokat vizsgáljuk a következőkben. Ilyen például a kampány-hatás is, amely sem a 2010-es, sem a 2014-es választások előtt nem volt sem túlságosan élénk, sem pedig nem tudott, és jelentős részt nem is akart komoly mozgósító erővel rendelkezni – növelve a bizonytalanságot és távolságtartást a választói közönség részéről. Már jóval a „rezsimváltó” (Körösenyi 2015b) 2010-es választások kampánya előtt eldőlt ugyanis a győztes kiléte, és mind a kormányoldal, mind pedig a győzelemre készülő ellenzék inkább kerülte a komolyabb kockázatot rejtő kampányelemeket. Így nem is csoda, hogy a részvétel szintje alacsonyabb, a bizonytalanok és a távolságtartók aránya pedig magasabb lett, mint korábban.

Fontos kiemelni, hogy a választópolgárookra nem szabad egységes tömbként tekinteni, hiszen még ugyanazt a kampányt is nagyon sokféleképpen értékelik. Míg a *motivált* szavazók szerint „mozgósító”, „érdekes” és „informatív” volt a 2010-es kampány, addig az *adaptív*, a *szimpatizáns* és az *eseti* (mérlegelő) választók esetében már kevésbé voltak jellemzőek a pozitív jelzők, sőt az alulmotiváltak esetében a „komolytalan”, „piszkos” és „unalmas” értékelések voltak túlsúlyban (Tardos 2011: 339–343). Hogyan lehetséges – tehetjük fel a kérdést –, hogy bár *ugyanazt* a kampányt látták, mégis ennyire másképp értékelték a szavazók? Vagy hogyan lehetséges, hogy ennyivel rosszabb ítéleteket adtak *ugyanazon* politikai intézmények értékelése során a különféle szavazócsoporthoz? A válasz egészen egyszerűen annyi, hogy valójában *különbő* kampányokat, politikai szereplőket és intézményeket láttak és látnak, ennek hátterében pedig többek között a választók eltérő szocializációs-identifikációs mintái és információ-beszerzési, illetve felhasználási gyakorlataik állnak.

Politikai rendszer és politikai klíma

Az aktív közéleti részvétel, illetve a politika iránti érdeklődés ellenében hatott a rendszerváltás előtti időszak erőteljes politika- és pártellenes attitűdjének öröksége, amelynek megváltoztatása érdekében a – többnyire centralizált felépítésű – pártok sem tettek sokat (Horváth – Soós 2015). Az új politikai rendszerben a korrupciós botrányok – illetve sokszor éppen a felelősségre vonás elmaradása –, a pártok gazdálkodásának átláthatatlansága, a közbeszerzésekkel és állami beruházásokkal kapcsolatos visszaélések, illetve a sok esetben kifejezetten negatív és egyre gyakrabban harmadik felek által átláthatatlanul folytatott politikai kampányok visszasságai is tovább rontottak az összképen. Joggal merülhet fel a szavazók részéről a „kartellpártosodás” általános érzete, amely tovább erősítheti az elbizonytalanodást vagy a kifejezett távolságtartást (i.m. 267–273). A pártkötődésen túl általánosságban is igen gyér az állampolgári aktivitás, és régiós összehasonlításban is elmondható, hogy rendkívül alacsony a hazai társadalmi részvétel, illetve egyfajta lemondó hozzáállás a jellemző (Arató – Mikecz 2015). A kiábrándultságot jelzi az is, hogy nemcsak a képviseltek ruházzák fel komoly döntési szabadsággal a képviselőiket, hanem a parlamenti elit sem érzi magára nézve kötelezőnek a választási ígéreteket, hiszen bár egyébként elismeri a választói akarat morális felsőbbrendűségét, alapvetően a pártok dominálta kormányzást fogadja el természetesnek (Enyedi 2011).

A pártrendszer változása is hozzájárult az aggasztó mértékű szétszakítottsághoz és tömbösödéséhez. A rendszerváltás hárompólusú nyitánya után az ezredfordulóra egy tömblogikát követő kétblokkrendszer alakult ki. A blokkok saját kohéziójukat jelentős részt az ellenfél – illetve egyre inkább ellenségként definiált csoportok – negatív identitásával építették fel, a politikát pedig szélsőséges dichotómiákban tálalták (Soós 2012). Sőt, maga a választási rendszer többségi jellege is kiemelt szerepet játszott a tömbösödésben, amely a 2000-es évek során egy „kvázi-kétpártrendszerben” manifesztálódott, hogy a 2010-es kritikus választással

átadja a helyét egy domináns pártrendszernek („centrális erőter”). Ekkor a korábbi koalíciós kormányokban csalódott, illetve előbb a megszorításoktól, majd a gazdasági válságtól sújtott társadalom egy része az ellenzékhez, egy másik jelentős része pedig a bizonytalanok vagy érdektelenek táborához áramlott. A komoly aránytalansági hajlammal rendelkező magyar választási rendszer, amelyet elsősorban a győztes túlzott felülreprezentáltsága és az 5%-os parlamenti küszöb okozott, lehetővé tette, hogy egy nagyobb arányú győzelemmel – amelyben a politikailag bizonytalan és közömbös tömegek távolmaradása is jelentős szerepet játszott – a győztes párt egyedül szerezzék meg az alkotmányozáshoz szükséges kétharmados parlamenti többséget. Ezáltal pedig akár egyedül is nekiláthasson az egész közjogi-politikai rendszer elsősorban számára előnyös, sokakat a politikától tudatosan távortartó vagy elbizonytalanító átalakításának.

A gőzerővel meginduló, komoly legitimációs deficittel járó alkotmányozási folyamat jelentősen hozzájárult a szavazói bizonytalansághoz és a lemondó hangulat terjedéséhez. Fontos hangsúlyozni, hogy már az előző, az 1989–1990-es alkotmányozási folyamat sem mondható teljesen sikeresnek. Erőteljesen csökkentette legitimációját átmenetinek tervezettsége, valamint hogy nem volt mögötte hosszú távú politikai konszenzus. Emellett elmaradt a szimbolikus cezúra is azáltal, hogy nem jött létre nemcsak tartalmában, hanem formájában is új alkotmány, amelynek az elfogadását sem kísérte – egy esetleges népszavazással járó – katartikus pillanat. A következő másfél évtized „alkotmánymérnökösödését” törték meg a 2006-os őszi események, amely után – főként a jobboldalon – egyre inkább teret nyert az egész alkotmányos szerkezet kritikája és átalakításának szándéka. A korántsem tökéletesen konszolidált korábbi rendszert azonban egy még kevésbé elfogadott új berendezkedés váltotta fel. Ezúttal egy teljesen egyoldalú alkotmányozásra került sor, amelynek a hátterében többek között a politikai szereplők eltérő (jogi versus politikai konstitucionalizmus) alkotmányozási felfogása állt (Körösi 2015a), de ezen túlmenően a politika egészét (konszenzusos vs. illiberális) is drámaian másképp értelmezték. Az új Alaptörvénnyel kapcsolatos problémák – tartalmi kifogások sora, a politikai egyoldalúság és az alkotmányossági kontrollt megkerülő negyedik módosítás stb. – még tovább csökkentették az állampolgárok bizalmát a fennálló demokratikus politikai rendszerben. A közjogi módosítások összességében – bár elméleti síkon talán még növelték is a hatalommegosztást – a személycserék nyomán a hatalomkoncentráció és a döntéshozatal gátló tényezők szisztematikus lebontásának irányába hatottak, és távolodást jelentettek a klasszikus parlamentáris kormányzástól is, csökkentve a *jelenlegi* központi akarat ellensúlyainak erejét (Körösi 2015a: 103–107). Ezek a tendenciák, illetve a kifejezetten a *jelenlegi* kormány leválthatóságát nehezítő és annak minél nagyobb parlamenti többséget biztosító intézkedések – például a választási rendszer kapcsán lásd Tóth (2015) – ugyancsak gyengítették a demokráciába vetett alapvető állampolgári bizalmat, illetve a politikai hatalom ellenőrizhetőségébe vetett amúgy is gyenge hitet. Ellenben tovább növelték az elutasító és passzív hozzáállást a társadalom részéről.

A választók információs környezete

A választói magatartást az intézmények mellett jelentősen meghatározza az egyének politikai-közéleti információkkal kapcsolatos viszonya. A politikai kommunikáció területével foglalkozó kutatók számos modellt dolgoztak ki az üzeneteknek a választókra, illetve azok preferenciáira gyakorolt hatását illetően a korai, szinte determinisztikus kapcsolatot feltételező direkt hatás-elméletektől a sokkal gyengébb és áttételesebb befolyással számoló korlátozott hatás-modellekig. Ez utóbbi – mára itthon is mainstream – irányzat szerint a „médiának az emberek gondolkodására és viselkedésére gyakorolt hatásának mértéke és iránya megjósolhatatlan – ám az biztos, hogy ez a hatás nem nagy, nem közvetlen és nem egyirányú” (Bajomi-Lázár 2006). Az önszelekció fontosságára hívja fel a figyelmet a hazai szakirodalomban is

elterjedt *performatív modell*, amely szerint csak akkor gyakorol a szavazókra jelentős hatást egy hír, ha érzelmileg is képesek hozzá viszonyulni és saját azonosságtudatukat is felfedezhetik benne (Csigó 2005). Eszerint nemcsak az üzenetek feldolgozását, hanem már az észlelés fázisát is nagyban meghatározzák az egyének identifikációs igényei és szokásai, amely egyfajta – jótékony – védettséget is jelenhet az állampolgárok számára. Ugyanakkor az utóbbi évek agresszív médiapiaci átalakításai, és a soha nem látott intenzitású kormányzati kampányai nagyon is komolyan képesek hatni az állampolgári preferenciára (lásd például a menekültellenes attitűd elterjedését az utóbbi években). A kikerülhetetlen kormányüzenetek egyfelől áttörték és folyamatosan áttörik a performatív információészlelés „szűrőberendezését”, másfelől szisztematikusan tovább erősítik a közélet párbeszéd- és vitaképtelen, sok szempontból „szemellenzős” jellegét.

Ugyanakkor a hazai médiavilág már a rendszerváltástól egyre jobban épített az állampolgárok politikai kommunikációval kapcsolatos identifikációs igényeire és mechanizmusaira, így részben maga is felelős az ezeket kihasználó manipulatív tendenciákért, amelyek sok esetben vezettek politikai „csőlátáshoz” és „csőhalláshoz”, teret nyitva a – közéletre oly káros – párhuzamos monológokra építő küzdelmeknek. Ezek miatt a hazai médiarendszert is azok közé a „mediterrán”, vagy „polarizált pluralista” országok közé sorolhatjuk (Polyák 2014), ahol magas a politikai párhuzamosság, alacsony olvasottságú a minőségi sajtó, ellenben népszerűek a véleményközlő műfajok, továbbá a véleménykülönbségek külső, azaz a különféle orgánumok közötti pluralizmusa a jellemző, illetve rendszeres – jelenleg pedig teljes – a közszolgálati média kormányzati megszállása, valamint igen erős a pártosság (Kiss – Szabó 2015). A politikai erők eleinte a médiaközpontú, majd a kereskedelmi csatornák elindulása után (1997-től) fokozatosan a marketing-központú szemléletet követték, amely során a kreatív kommunikációs technikák mellett megnőtt az alternatív információforrások, valamint a kampányok és az aktivisták szerepe. A politikai erők egyre professzionálisabb módon, nem kis részben az érzelmekre hatva, identitásalapon próbálták meg magukhoz kötni potenciális választóikat. Ennek okán a szereplők fókuszába a nyilvánosság és a professzionális politikai kommunikáció került, és a közéletet még inkább áthatotta a *mediatizáció* és a *perszonalizáció* folyamata.

Ahogy a pártok „eladásorientált” személetét felváltotta a „marketingorientált” stratégia, úgy a politika világára is egyre jellemzőbbek lettek a színpadias elemek, hiszen az identitásalapú kötődésekhez nagyon is szükségesek a látványos motívumok. A politikai kommunikáció egyik, ha nem a legfőbb funkciójává a választók közösségi szükségleteinek megteremtése és kiszolgálása vált. A megnyilvánulások nem kis része arra irányul, hogy folyamatosan konstruálja és újrakonstruálja a szimpatizánsok, sőt akár az egész nemzet identitását is. Ebben a viszonyban mind a politikusok, mind a közönségük mélységesen érdekelt, hiszen „az állampolgár számára a saját, amúgy esetleg bizonytalan (politikai) identitása leginkább akkor élhető és szilárdítható meg, ha azt erőteljesen kinyilváníthatja, ha egyfajta politikai coming out-ot hajt és hajthat végre, a politikus pedig nagyon is érdekelt abban, hogy ezeknek a politikai identitás-nyilvánításoknak, identitásperformanszoknak teret adjon” (Kiss – Szabó 2015: 351). Nem véletlen, hogy Lees-Marshment modelljében éppen az identitás megteremtése válik a „marketingorientált” pártok fő kérdésévé, ezért nem a preferenciákat próbálják a „termékhez” (politikai program) igazítani, hanem fordítva, a termékialakítását megelőzi a preferenciák vizsgálata, illetve kiemelt szerepet játszik a rugalmasság, a menet közben történő „termékmódosítás” (Lees-Marshment modelljének és a marketingorientált modell rövid összefoglalását lásd Tóth 2011a: 39–51). Végezetül ki kell emelnünk a negatív kampányok és sorozatos karaktergyilkosságok dezorientáló hatását. A 2014-es választási részvételi szintje (61,2%) nem kis részben azért múlta alul a 2010-es (64,4%) eredményt is, mert 2014-ben volt a rendszerváltás óta lezajlott legnegatívabb kampány: *a negatív üzenetek száma nagyjából kétszeresére nőtt az előző választáshoz képest, ráadásul ezúttal nemcsak az ellenzék, hanem az inkumbens párt is igen intenzív negatív kampányt alkalmazott*. A negatív kampány jelen-

tősen csökkenti a választói aktivitást, mivel bizonytalan és motiválatlan állampolgárokat teremt, emellett pedig „nem csak a jelöltekkel, de általában az egész politikai rendszerrel kapcsolatban is növeli a választók bizonytalanságát, és csökkenti a rendszer szereplőivel szembeni bizalmát” (Nábelek 2014: 94).

A fentiek fényében nem meglepő, hogy az 1989–90-es átalakulásokkal járó eufória után az ezredfordulóra megszorodtak a negatív jelzők a modern demokráciák, illetve a poszt-kommunista térség értékelése kapcsán. A „jelzős demokráciák” olyan fogalmi, mint az „illiberalis”, „deficites”, „kiüresedett”, „színlelt”, „populista” stb. kifejezések elsősorban arra utalnak, hogy a klasszikus deliberatív és a plurális pártelvű demokráciák rendszerét olyan tendenciák veszélyeztetik, amelyek ha nem is tisztán autoriter, de legalábbis hibrid berendezkedésekhez vezethetnek (a témában lásd O’Donell 1994, Diamond 2002, Merkel 2004, Krastev 2011). Ez a fajta „visszacsúszás”, azaz a demokrácia válságjelenségei a kelet-közép-európai régióban – ahol a gazdaság és a politika korábbi konszolidációja nem járt együtt a sikeres társadalmi integrációval, erodálva a részleges sikereket is – még pregnansabban jelentkezik (Ágh 2012). A demokráciakutatás során ezért a „hardver-típusú” intézmények vizsgálata mellett egyre hangsúlyosabbá váltak a politikai kultúra meghonosításának, vagy a politikai vezetés dilemmáinak „szoftver-jellegű” kérdései. Ennek a nemzetközi trendnek a hazai lecsapódásaként a ’90-es évek végére Magyarországon is gyökeret eresztett az „elnöki kormányzás” fogalma és általában is fókuszba került a politikai vezetés kérdésköre (például Körösenyi 2001, Csizmadia 2001). A weberi „Führerdemokratie” nyomán itthon is elterjedt a *vezérdemokrácia* koncepciója, amely a kezdeti megengedőbb hangvételtől az utóbbi évek fejleményei nyomán egyértelműen kritikusra változott (vö. például Körösenyi 2003 és uő: 2012). A kritikák fő csapásiránya a Bernard Manin által bevezetett fogalom, a kormányzati teljesítmény helyett a színpadi-esztétikai igényeket kiszolgáló „közönség-demokrácia” koncepciójával rokonítható (erről részletesebben lásd: Körösenyi 2007). Ráadásul a többékevésbé ellenőrzött tényeken alapuló politikai küzdelmet globálisan is komoly kihívások érik az elszaporodó „fake news” jelenség nyomán (például: „Brexit”, az amerikai elnökválasztás vagy a menekültválság és a terrorizmus esetében), nem kis részben az új kommunikációs felületek elterjedésével párhuzamosan. A magyar helyzet annyiban speciálisabb, hogy a nyilvánosság szereplőinek függetlenségét és objektivitását a kormány 2010 óta szisztematikusan leépíti, valamint egyre kendőzetlenebbül állítja saját szolgálatába a megszerzett felületeket. Ezek után nemcsak a neki kedvező csúsztatások és részgazságok terjesztése vagy egyes hírek tudatos elhallgatása jelenthet hasznot a kormány számára, hanem az általa dominált politikai-közéleti nyilvánosságban az egyes ügyek sikeres napirendbe emelésének és egyoldalú kerekezésének szinte túlbecsülhetetlen képessége is. Ez pedig a „post-truth” politika korszakában még veszélyesebb manipulációs lehetőségeket rejt magában, mint a nyugati demokráciák – hasonló jelenségekkel természetesen szintén küzdő, de mégiscsak – többközpontú és kiegyensúlyozottabb nyilvánossága esetében. A legfőbb stratégiává emelt hazai permanens kormányzati kommunikációs offenzíva nem csupán a direkt üzeneteivel hat, legalább ilyen fontosak a másodlagos üzenetei vagy a kérdésekbe csomagolt állításai (például, hogy „senki más nem alkalmas a kormányzásra”), amely nemcsak megosztja és uralja az aktív választókat, hanem elvégzi a távoltartás és dezorientáció számára oly hasznos funkcióját is. Ez pedig a jelentős társadalmi dezintegrációval és általános bizalmatlansággal kölcsönhatásban folyamatosan magas szinten tartja és termeli újra azokat a túlzottan pártos vagy épp bizonytalanodott, esetleg teljesen közönyös választói csoportok arányszámát, amelyeknek éppen a drasztikus csökkenése jelenthetné a demokratikus válságból a kiutat.

A választói magatartás keresleti oldala

Az eddigi nagyobb, strukturális tényezők vizsgálata után a következőkben rátérhetünk a hazai választóközönség vizsgálatára és jellemzésére. A szavazók viselkedésének megértése a választáskutatás legfontosabb és legösszetettebb kérdéseire vezet el bennünket. Az a politikai cselekedet ugyanis, amelyben a szavazó egy szituáció során valahogyan dönt – akár úgy is, hogy tartózkodik a választástól –, korántsem magyarázható egyértelmű és világos okokkal. A lehetséges szavazói motivációk vizsgálata megkívánja a probléma elemzésének komplexitását is, amely a hagyományos választáskutatási irányzatok ötvözését és kiegészítését jelenti a gyakorlatban. A szavazók magatartását ugyanis nem lehet kizárólag a közgazdasági, a szociológiai, vagy a pártidentifikációs irányzat alapján érvényesen leírni. Nem állják meg a helyüket a *kizárólag* a csoporthatásokra, a racionális választásra, vagy az expresszív motívumokra épülő elméletek, hiszen, ha a szavazók nem is egy tökéletes racionális kalkuláció végén, afféle „magánbefektetőként fektetik be szavazatukat”, a Popkin által bevezetett „közbefektetői mérlegelés” és a közügyekbe való személyes (választói) „befektetés” viszont nagyon is jellemző lehet a döntésükre (például a koalíciós taktikai szavazatok eszközével). Az instrumentális, normatív és expresszív elemek egyszerre, egymást átszőve hatnak a preferenciaképződés folyamatára, amelyet például a közösségi, illetve a kollektív cselekvéssel kapcsolatos megfontolások is tovább bonyolítanak. A Homo politicus egy újabb ideáltípusa szerint a választó, mint kollektív politikai cselekvő a döntési szituációban az egyéni önérdek, a csoport-hovatartozás és az érzelmi tényezők mellett – vagy akár azok helyett – kiemelt figyelmet fordít a releváns politikai közösség vélelmezett általános közös érdekére, azaz a *közjóra* (lásd Boda 2013a: 33–52.).

Politikához való viszony

A választói motivációk esetlegessége és komplexitása okán a választók nem alkotnak egyetlen, könnyen elemezhető egydimenziós homogén csoportot, így a preferenciaképződés – vagy annak elmaradásának – folyamatát is árnyaltan, több oldalról és több modellben kell megközelíteni. Emellett olyan makroszintű történeti és nemzetközi tényezőket is hangsúlyozni kell, amelyek nem csak az összképet, hanem a csoport-specifikus eltéréseket is nagyban magyarázzák. A választói döntés hosszú távú tényezői közül – amelyek mind közvetve, mind közvetlenül hatnak a preferenciaképződésre – az oksági tölcser peremén elhelyezkedő szociális struktúra választói döntésre gyakorolt hatásának irodalmát összefoglalva Hermann Schmitt és Angelika Scheuer (2011) azt találták, hogy a „szociális csoportok és a politikai pártok közötti koalíciók nem változnak rövid idő alatt, ahogy ezt a törésvonal-elmélet is feltételezi. De ezek a kapcsolatok nem is felmondhatatlanok, mint ahogy ezt az amerikai kutatási irányzat a *realignment* és a *critical elections* példáján mutatja be”. Ugyanakkor „az európai vitákban inkább az ezzel ellentétes perspektíva a domináns: itt inkább a *dealignmentről*, azaz a hosszú ideig „befagyottnak” hitt konfliktusvonalak eróziójáról beszélnek, és ezzel a polgárok és választók szociális háttérének és politikai orientációinak szétválásáról” (i.m. 321–322.). Ezzel egybecsengenek a szerzők kutatási eredményei is, hiszen megállapítják, hogy a posztkommunista térségben a választói döntés „sokkal rövidebb távon ható ingerekre reagál”, és a pártkötődésnek (amely közvetítésével hat a szociális struktúra a választói döntésre) is jóval kisebb a szerepe. Más szempontból vizsgálva Európa nyugati és keleti felét ugyancsak látható, hogy nem csupán az angolszász rendszerektől, hanem egymástól is jelentősen különböznek. Míg a pártrendszer fragmentáltsága kiegyenlítődni látszik Európa régebbi és újabb demokráciáiban, addig a pártidentitás mértéke – amelyhez, mint láttuk több idő és megfelelő peremfeltételek szükségesek – a konszolidált nyugati demokráciákban, a szavazói illékonyosság (volatilitás) és a polarizáció (ideológiai távolságok) pedig a posztkommunista

keleti régióban jóval erősebbek. A társadalmi struktúra eredendően is gyenge hatása a pártválasztásra a két történelmi párt (kisgazdák és kereszténydemokraták) hanyatlásának köszönhetően tovább csökkent a 2000-es évek közepére és azóta is tartósan alacsony szinten stagnál Magyarországon (Knutsen 2011). A makroszintű szociális struktúrák a nyugati, konszolidált demokráciákban a pártkötődésen keresztül erőteljesebben és tartósabban hatnak a szavazói döntésre, nem véletlen, hogy az ottani választókat „jobban is értik” a kutatók, ellentétben a posztkommunista térség szavazóival.

A fentiek fényében nem meglepő, hogy a választói magatartást a 90-es években az identitáskeresés jellemezte Magyarországon, amely együtt járt a preferenciák instabilitásával és a blokkok közötti globális átrendeződések magas arányával (Szabó 2015a). Az első két ciklus végével a szavazók előbb politikai oldalakhoz, majd azokon belül már konkrét pártokhoz kezdtek el kötődni, a viszonylagos stabilizáció az 1998-as választások második fordulójában mutatkozott meg látványosan, ahol a taktikai szavazások során már tudatosan tömbökben és másodlagos preferenciákban gondolkodtak a választók is. A kétezres évek közepén a racionális és a szociológiai alapú szavazás helyett azonban továbbra is döntő jelentősége volt az expresszív és szituatív tényezőknek (Körösenyi et al. 2005: 221). Továbbá ezen folyamatoktól nem függetlenül kialakult egy, a pártok számára szinte semmilyen módon el nem érhető réteg, akik a felmérések során jelzik is, hogy semmiképp sem mennek el szavazni. Azonban őket is tévedés lenne monolit tömegként jellemezni, pláne összekeverni a bizonytalanokkal és válaszmegtagadókkal (Kern–Szabó 2011, Kálóczi 2014), a felmérések ugyanis nagyfokú rotációt jeleznek a távolmaradók táborában (Szabó 2015a: 293.), amelynek tagjai között felülreprezentált az alacsonyabb társadalmi státuszú lakosság, a cigányság, továbbá a fiatalok, illetve egy magasan kvalifikált, tudatosan inaktív réteg is felsejlik körükben.

Az állampolgárok politikához való viszonyával kapcsolatban elmondható, hogy az általános politikai érdeklődés valamelyest csökkent, a tájékozottság viszont nemzetközi összehasonlításban sem alacsony, inkább átlagosnak mondható. Ezen túl a társadalom demokráciaképében összekapcsolódik a szabadság és a jólét, amely kihatással van a politikai berendezkedés értékelésére és elfogadottságára. Ennek magyarázata a rendszerváltás előtti korszak jellegében keresendő, amely már nem egy teljes mértékben elnyomó, a szabadságot lábbal tipró rezsim volt, hanem egy fokozatosan felpuhuló rendszer. Így a lépésről-lépésre kiküzdött demokrácia elsősorban nem a szabadság eljövételét, hanem az elveszni látszó jólét visszatérésének reményét jelentette a társadalom számára. Azonban az életszínvonalat érintő elvárások nem teljesültek – sőt, komoly gazdasági visszaeséssel indult az új korszak –, amely lerontotta az új rendszer gyakorlati működésének megítélésén túl annak absztrakt elfogadottságát is, amely egy állampolgár-állampolgár relációban is látványosan érzékelhető általános bizalmatlansággal párosult (Körösenyi et al. 2005). Ezek nyomán nem meglepő, hogy a rendszerváltás óta csökkent a politikai intézményekbe vetett bizalom, valamint a politikával kapcsolatban egyfajta távolságtartás és idegenkedés a jellemző. Mindazonáltal a bizalom és az elégedettség csökkenése itthon nem párosult a politikai tiltakozás és részvétel növekedésével, hanem a politikaellenes örökséggel együtt a bizonytalan, lemondó vagy kifejezetten távolságtartó attitűdöt erősítették.

Míg a második világháborút követő gazdasági prosperitás a nyugati országokban az Inglehart-féle (1971) „csendes forradalom” időszakát és a posztmaterális értékek előretörését hozta el, addig a posztkommunista térség 1980-as évek végén létrejövő új demokráciáiban ez kevésbé jellemző. A hagyományos ideológiai szempontok nem dominánsak, ugyanakkor a választók a materiális kérdéseket részesítik előnyben, valamint meghatározó a paternalista hozzáállás, a jóléti szolgáltatások és intézkedések iránti fokozott igény az állampolgárok részéről (Körösenyi et al. 2005: 46–53.). A hazai, „participatív”, „alattvalói” és „parokiális” elemeket egyaránt tartalmazó vegyes politikai kultúrát inkább a homogenitás jellemzi, és éppen azért, mert a társadalom többsége számtalan kérdésben hasonlóan gondolkodik, az válik

döntővé, hogy melyik párt tudja inkább meggyőzni a választókat arról, hogy ő képes a legjobban megjeleníteni és érvényesíteni az általánosan elfogadott célokat. Az Almond és Verba (1963) által bevezetett állampolgári kultúra (civic culture), másképpen fogalmazva a demokratikus („résztvevői”) politikai kultúra megerősödése stabilizálhatja a demokráciát. Ez a gondolat – a politikai kultúra fogalmának normativitással kapcsolatos kérdései ellenére is (amelyről lásd: Varga 1997) – a politikatudomány egyik fő tételévé vált (Gabriel 1994: 103). Azonban Magyarországon elsősorban mégsem erre, hanem az intézményépítésre helyezték a hangsúlyt a rendszerváltás során (Csizmadia 2014), ahogyan napjainkban sincs politikai akarat a demokratikus nevelésre. Márpedig ahogyan Lipset is jelzi klasszikus művében (1954), a demokratikus konszolidáció érdekében a megfelelő mértékű társadalmi-politikai legitimitáció vitális peremfeltétel, melyben a (résztvevői) demokratikus politikai kultúra megerősödésének kiemelt szerepe van. Kelet-Közép-Európa (KKE) kapcsán a politikai kultúra és az egyéb, „szoftver-jellegű” problémák kérdése a 2000-es évekre egyértelműen összefonódott a tranzitológiai paradigma megingásával (erről lásd: Carothers 2002), és azzal a felismeréssel, miszerint nem csupán a konszolidáció alapzata gyenge a KKE-régióban, hanem a létrejött demokráciák egy része nem is liberális demokrácia (Merkel–Croissant 2004b; Krastev, 2007). A hangsúly tehát a demokráciáról a liberalizmusra és a „hardver-típusú” intézményekről a politikai kultúra és nevelés „szoftver-jellegű” kérdéseire került át. Továbbá az illiberális demokráciák felemelkedését – legalábbis a veszélyérzet növekedését – lekövette a hibrid rezsimekről és a „szürke zónáról” szóló szakirodalom látványos felívelése és a demokráciák minőségének középpontba kerülése is (Merkel – Croissant 2004a, Morlino 2004b).

Demokrácia és politikai nevelés

Az állampolgárok demokratikus politikai nevelése kapcsán jelentkező hazai hiányosságok jelentősen magyarazzák a választók politikával kapcsolatos bizonytalanságát, szemellenzőségét vagy éppen közömbösségét. Bár ezt a három csoportot korántsem mooshatjuk össze, hatásuk mégis hasonlóan negatív a demokratikus legitimitációra nézve. Hiszen akár a koherens vélemény hiánya miatt, akár a politikai érdektelenség vagy a fanatizáltság nyomán, de jelentős teret engednek a politikai manipulációnak és az ellenőrizetlen döntéshozatalnak, amely ördögi mechanizmusként tovább erősíti az általános bizalmatlanság és bizonytalanság érzetét. A hazai választók „politikai neveltségének” és ezen keresztül a demokrácia „alaptalanságának” okait kutatva Csizmadia Ervin elsősorban a magyarországi demokratizálódás folyamatának súlyos hiányosságaira hívja fel a figyelmet, miközben fontos különbségekre mutat rá az általa vizsgált 1945 utáni német és az 1989-es magyar demokratikus átmenetet összehasonlítva (Csizmadia 2014: 81–106). A német demokratizálódás középpontjában ugyanis a politikai nevelés állt, ezzel szemben itthon az intézményépítésre helyezték a hangsúlyt, nem kis részben abból a „félreértésből” adódóan, hogy a nyugati minták felhasználásakor nem azok indulására – az elmaradhatatlan integráló programokra, illetve a demokratikus nevelésre –, hanem azok korabeli, akkor már legalább évtizedek óta működő állapotára fókuszáltak. A szerteágazó és máig fontos következményekkel járó különbség alapvető okát a demokratizálódást megelőző időszak jellegében kell keresnünk. Míg a németeknél a totális diktatúra a teljes újrakezdés és az ezzel járó „politikai átnevelés” irányába hatott, addig a 80-as években a már puhuló hazai diktatúra épp az inkrementális változásoknak nyitott teret. Kelet-Közép-Európában az 1989–90-es időszakban éppen a forradalom volt a legkevésbé kurrens kifejezés, hiszen a rendszerváltó elitnek bár radikális változásokat akartak, ezzel párhuzamosan fontos belátásuk volt, hogy amennyire csak lehetséges, a folyamat békés és fokozatos módon menjen végbe.

Hozzáfűzhetjük, hogy míg a náci diktatúra veresége egyfelől gyors és totális volt, másfelől elsősorban külső tényezők okozták, addig a magyar rendszerváltás nem kis részben a

diktatúra lassú belső fellazulásának és a demokrácia tudatos kiküzdésének volt köszönhető, amelynek nyomán sokkal nehezebb volt a korabeli folyamatok idején egy diszkrét pillanat meghúzása, amely a teljes és sikeres rendszerváltást jelenthette volna a résztvevők számára. A folyamatjelleg bizonytalansággal járt a résztvevők számára, amely szintén a fokozatos intézményépítés logikájának, semmint a nagy ívű társadalmi elgondolásoknak kedvezhetett. Emellett a diktatúra külső kényszerjellege is azt az elgondolást erősítette, miszerint a demokratizálódás során az intézményeket kell elsődlegesen átépíteni, nem pedig a korábban forradalmat is kirobbantó, szabadságpártinak érzékelt társadalmat kellene demokráciára „oktatni”. Ezek fényében érthetőbbé válik, hogy a – részben külső okokra visszavezethető – diktatúra fokozatos lebontása közben kevésbé volt igény a politikai nevelés és a demokratikus állampolgáriság kultúrájának hosszú távú rendezésére. A fentebb említett különbségek miatt a németek számára csak a teljes újrakezdés és a politikai nevelés középpontba helyezése lehetett a kiindulópont, amelyet egy olyan nemzetközi projekt keretében vittek véghez, amelynek távlatos célja a kontinens végleges és teljes pacifikálása volt. A demokratizálódás magatartásbeli és mentális feltételeinek megteremtése során nagyban támaszkodtak a kortárs amerikai nevelésfilozófia eredményeire, mindenekelőtt John Dewey szemléletére, amely az iskolára, mint közösségre tekintett. A pedagógiai reformok „csendes forradalma” – úgymint: a hallgatói önkormányzat kérdése, a tankönyvreform, a cserediákprogramok, a tanárképzés átalakítása és a demokratikus politikai nevelés diszciplínájának meghonosítása – 15-20 év alatt juttatta el odáig Németországot, hogy ne csak az intézmények, hanem az állampolgári viszonyulások terén is stabil és konszolidált demokráciáról beszélhessünk (Dewey módszereiről részletesebben lásd Csizmadia 2014a). Ezzel szemben a magyar átmenetre az intézményépítés és az elitalkuk centrális helye volt jellemző. A modern, demokráciára való állampolgári nevelés nemhogy a rendszerváltás után közvetlenül, de manapság is szinte teljes mértékben hiányzik az oktatási rendszerből. Ennek a deficitnek a hatását szinte lehetetlen túlbecsülni, és az átmeneten túl az egész hazai demokratikus berendezkedés megszilárdítását nehezíti.

A hazai fiatalok már eleve úgy lépnek ki a középszintű oktatásból, hogy nemcsak közvetetten, az iskola működésén keresztül nem sajátítják el a demokratikus normákat, hanem a tananyagban sem találkoznak velük érdemben. A fragmentált és disszonáns szocializációs ágensek nem állnak össze egy egységes rendszerre, ezek után egyáltalán nem meglepő, hogy a fiatalok úgy érzik, hogy a politika világa nem ad valódi válaszokat a félelmeikre. Ezért aztán alapvetően érdektelenek is vele kapcsolatban, így „jó demokraták” helyett elsősorban „jó fogyasztókat” sikerült nevelni (Hunyadi et al. 2013), ráadásul javarészt már a rendszerváltást követő demokratikus piacgazdaság éveiben. Ráadásul a fiatalok általános generációs élményévé válhat a – politikai és gazdasági – válságtudat és a bizonytalanság (Ságvári 2012). A „Racionálisan lázadó hallgatók II.” kötetben Laki László és Szabó Andrea (2014) találóan rámutat arra, hogy a tervezhetőség hiánya és korlátozottsága „előhívja és felerősíti [a fiatalokban] a kiszolgáltatottság, a tehetetlenség, a magára hagyottság és a sodródás élményét, melyek rombolják a személyiséget, instabillá, közömbössé, fásulttá és motiválatlanná tehetik csakúgy, mint indulatossá, agresszívvé és ellenségessé”. Ugyanez a társadalom oldaláról: „sodródó, jövőjüket bizonytalannak, sőt kilátástalannak ítéző, céltalan és motiválatlan fiatalokkal – és persze felnőttekkel – akik úgy érzik, hogy nem urai-alakítói saját sorsuknak, kéne sikeres és »demokratikus« társadalmat építeni” (i.m. 28.). Amíg a rendszerváltó politikai elitcsoportjai a váltott uralmuk alatt kiépült-kiépített „félperifériás” társadalmat „demokráciaként” mutatják fel, addig a fiatalok jelentős része „tapasztalatai, ismeretei és az általa megélt valóság alapján fenntartásokkal él e kijelentés igazságtartalmát illetően, vitatja vagy tagadja azt”. A társadalmi tapasztalatok és kétségek így túlmutatnak a demokráciaszkepszis megfogalmazásán, az üzenet a következő: „ha nektek ez a demokrácia, akkor ebből nem kérünk”. Ha pedig a fiatalok „nem hívő” része tömegesen elveszíti tájékozódási képességét, tanács-talanul és kiszolgáltatottan „sodródnak – az országgal együtt – a hatalomtechnikai játszmák

hullámverésében”, a Laki – Szabó-féle 2014-es műben is felidézett korábbi, ugyancsak Laki László által írt 1993-as diagnózis még inkább érvényes. Eszerint „nagy létszámú, a pályájukat és egyéni életüket frusztráltan kezdő, létbizonytalanságban élő, helyzetükből kiutat kereső stb. fiatalok tömegeit a demokrácia veszélyeztetése nélkül nem lehet így magukra hagyni. Ugyanis, ha ezek a tömegek nem találják a kiutat a demokrácia szabályait elfogadó és betartó érdekvédelmi és politikai szféra irányában, akkor más irányban fogják keresni, és akivel találkozni fognak, az nem feltétlenül lesz a demokrácia híve és barátja” (i.m. 38).

Bizonytalan, rejtőzködő, alulmotivált és túlzottan pártos csoportok

Az eddigiek után nem meglepő, hogy a hazai választási részvétel szintje már a demokratikus átmenetet követő első évtizedben – nemzetközi viszonylatban is – kifejezetten alacsony volt. A kezdeti alacsonyabb részvételi szint – ha nem is lineárisan, de – 2002-ig emelkedett, majd a 70% feletti tartományból 2014-re 61%-ra csökkent, és egy nagymértékű, minden korábbinál magasabb arányú kivonulás és súlyos demokratikus deficit jellemzi az elmúlt évek politikai életét (Kern – Szabó 2011, Szabó 2015b). A választási részvételt a szociodemográfiai mutatók helyett egyre inkább a pártokkal kapcsolatos motivációk magyarázzák, továbbá egyre jelentősebb lett a szerepük a kapcsolathálók homofil-heterofil jellegének és az erőforrás-típusú változóknak (például iskolázottság), amelyek mind pozitívan befolyásolják a részvétel esélyét. A települési lejtő hatása U alakú görbét ír le, ahol Budapest, illetve a nagyvárosok mellett a kisebb községek részvételi szintje a magasabb, miközben a köztes településeken a részvételi kedv alacsonyabb. A területi különbségeket illetően egy lefelé nivellálódási folyamatról beszélhetünk, amelyben egy magasabb országgyűlési választási részvételi hajlandósággal rendelkező fejlettebb urbánus („globális”) régió (Nyugat- és Közép-Magyarország), valamint egy „lokális” régió (délnyugati-északkeleti átló) figyelhető meg, ez utóbbiban a helyi – többnyire önkormányzati – választásokon magasabb a részvétel szintje.

Nem csupán a választási, hanem az összes közéleti-politikai részvételi forma tekintetében meglehetősen gyér az aktivitás és az érdeklődés szintje. Gyakorlatilag nem létezik a „civil társadalom és az állam közötti mezoszintet jelentő politikai társadalom”, amely kifejezetten kedvez a leegyszerűsítő és populista tendenciáknak, illetve az ellenőrizetlen hatalomkoncentrációnak (a civil társadalom és a „depolitizálódás” kérdésében lásd: Antal, 2016). Az alacsony részvétel egyfajta rendszerszkepszissel párosul: 2010 tavaszán a demokrácia működésével kapcsolatban a magyar társadalom mindössze két százaléka volt teljesen elégedett, ráadásul a Kádár-korszakkal való összevetésből a jelenlegi rendszer egyértelműen vesztesen került ki (Kern – Szabó 2011: 43.). Összességében a magyar társadalom 2002 után még inkább tartózkodóbb lett a kollektív cselekvésekkel szemben, amelyben a már említett okok mellett a társadalom meglehetősen rossz anyagi helyzetére kell felhívni a figyelmet, amely nem hagy elég időt és energiát, nem ad elegendő belső készletet a kollektív cselekvésekre. Ezért nem is igazán várható el a szavazóktól, hogy „a mindennapi megélhetésért folytatott küzdelmet felülírja a közösségi érdekek figyelembevétele” (i. m.: 49.), amely tovább növeli az elbizonytalanodott és közönyös szavazók arányát, illetve a szavazóközönség polarizáltságát. A bizonytalanok nemcsak a pártkötődésükben, hanem a legtöbb politikai-közéleti kérdésben is bizonytalanok, ezért elsősorban a politikai térben való esetlegesség és gyenge eligazodási képesség jellemzi őket. Nem meglepő módon a választásokon való részvételi hajlandóság is alacsonyabb körökben, illetve jóval magasabb azok aránya közöttük, akik semmiképp se mennének el szavazni. Ha egyáltalán választanak valamilyen pólust, akkor többnyire a semlegesnek vélt középső kategóriákba helyezik el magukat. A településméret csökkenésével nő a bizonytalanok aránya, az életkor tekintetében pedig a legidősebb (70 év feletti) és a legfiatalabb (18–29) választócsoporthoz vannak felülreprezentálva – ahogyan a részvétel is ebben a két csoportban a legkisebb. Az iskolai végzettség esetében normál U alakú, a jövedelmet

tekintve fordított U alakú görbéről beszélhetünk, azaz a középfokú végzettségűek, illetve a legkisebb és legnagyobb jövedelemmel rendelkezők között magasabb a bizonytalanok aránya (Gerő – Szabó 2015).

A rejtőzködők („nem válaszol”) válaszmegtagadása ugyanakkor a bizonytalanok válasszaival („nem tudom”) szemben egy jóval tudatosabb döntést takar. A többségüknek ugyanis van valamilyen pártszimpátiája, de azt a társadalmi nyomástól tartva, vagy az interjúszituáció jellege okán, esetleg retorzióktól félve nem hajlandóak elárulni. Ahogyan a 90-es években sem radikálisok rejtőzködtek közöttük, úgy nem állja meg a helyét az sem, hogy most ők lennének a baloldali ellenzék rejtett tartaléka, ahogyan ez 2014-ben világosan ki is derült. A csoport választási részvételi hajlandóságának vizsgálata azt vetíti előre, hogy a rejtőzködők több, markánsabb alcsoportha bonthatóak. A településtípust tekintve többnyire nem budapestiek a válaszmegtagadók, illetve jellemzően legfeljebb nyolc osztályt végzettek és a jövedelmi lejtő alsó részén vannak felülreprezentálva. Összességében a rejtőzködők leginkább a nehezebb helyzetű, rosszabb körülmények között élő társadalmi szegmensekből kerülnek ki, míg a bizonytalanok között leginkább az alsó középosztály szavazóit találjuk.

Fontos hangsúlyozni végül, hogy a különféle kategóriák között átfedések vannak, ezért nem is érdemes ezeket egymástól mereven elválasztani, hiszen magas és folyamatos az egyes szavazói csoportok között, illetve a pártok táborán belül is – a mag-, a gyűrű- és a peremvidékek között – a vándorlás mértéke. Ennek során az időleges elbizonytalanodás mellett a kötődések tartós hiányán keresztül a teljes apolitikussággal jellemezhető, afféle senkiföldjén való időleges, vagy hosszú távú lehorgonyzásig számtalan stáció létezik, és válthatja egymást az egyes szavazók esetében. Manapság – és ez az egyik kulcsa a jelenlegi berendezkedés természetének – egyaránt óriási szinten konzerválódott az alulmotivált-bizonytalan és a túlzottan pártos szavazók aránya, amely egyszerre tünete és oka a hazai demokratikus válságnak és dekonszolidációnak. Márpedig a „demokratikus regresszió” és „visszafordulás” ténye a kutatók szerint a KKE-régióra, illetve azon belül Magyarországra különösen és egyre inkább igaz (a nemzetközi szerzők közül kiemelendők: Ekiert 2012, Rupnik – Zielonka 2013, Ramona – Luca 2014, Dzihic 2014, Carothers 2015, itthonról pedig Ágh 2014, 2015a, 2015b, 2016c és Kornai 2015b munkái). Emiatt pedig a régió országainak „különösen érdeke a demokráciakutatás, mert a pontos helyzetkép nélkül nincs kitérés a demokrácia válságából” (Ágh 2012: 65). Jelen tanulmány éppen efelé, az egyre inkább felértékelődő, azonban itthon egyelőre sajnos elhanyagoltabb demokráciakutatás áttörésének irányába szeretne fontos lépést tenni azzal, hogy a választóközönség jelzett csoportjainak aggasztó mértékére és sok esetben tudatos felduzzasztásának jelenségére (illetve a legfontosabb okokra és következményekre) próbálja irányítani a figyelmet – ezzel is előkészítve a talajt további, adott esetben már szűkebb metszetű elemzések számára.

Zárszó helyett

A vizsgált folyamatok világosan mutatnak egy meghatározott irányba: a válságokkal terhelt kétezres évek végére a magyar társadalom nagymértékben vált bizalmatlanná a politika intézményeivel és szereplőivel szemben, amely a 2010-es fordulat után új szintre emelkedett. A demokrácia ethosza csupán elsősorban a paternalizmussal szemben a saját felelősségvállalást elismerő csoportokra, illetve a középosztályra jellemző. Velük szemben az alsó osztály, illetve a munkásosztály nem érzékeli igazán a különbséget a demokrácia és a diktatúra között, hiszen többségük (60%, illetve 45%) szerint a „hozzá hasonló emberek számára az egyik rendszer olyan, mint a másik”. A bizalmatlanság és az elégedetlenség azonban körükben sem vezet az érdekartikuláció vagy a vélemény-kifejezés növekedéséhez, „sőt, inkább úgy tűnik, hogy az elégedetlenség növekedése és a politikai intézményi bizalom csökkenése inkább reményvesztéshez és passzivitáshoz vezet” (Gerő – Szabó 2015: 13). Azoknak, akiknek mind-

egy, hogy milyen politikai rendszerben élnek, jellemzően a legkevésbé aktívak is, a passzívak pedig alapvetően mindennel és mindenkivel elégedetlenek, de ennek alig-alig adnak nyilvánosan hangot. Míg az aktívabbak „sokkal elégedettebbek ugyan, mégis – jobb körülményeik, esetleg több szabadidejük, nagyobb véleménybefolyásuk révén – az időnkénti elégedetlenségüknek nagyobb erővel tudnak hangot adni” (i. m. 84).

Politikai megosztottság és permanens hatalomkoncentráció

Tovább fokozza a helyzetet, hogy a politikai tömbök egymás közti interakciójában nemcsak a mikro-, hanem a mezoszintű kontaktusok terén is divergencia figyelhető meg, amely mindekelőtt a politikai rivalizálás és az ideológiai-politikai polarizáció erősödésével függ össze. A táborok és a kapcsolathálók homofil jellegű összerendeződése és koncentrálódása a polarizációs tendenciákkal együtt a dezintegráció, a megosztottság, az egymás mellett élő fanatikus pártosság és a tömeges apátia olyan fokára juttatta a magyar társadalmat, és oly mértékben ásta alá a valódi demokratikus kommunikáció lehetőségeit, hogy nehéz valamenynyire is egységes szemantikai univerzumról és végső soron közösségről beszélni (Angelusz – Tardos 2011). Ez a sajátos divergenciaspirál folyamatosan újratermeli a társadalom megosztottságát, amely alapjaiban rombolja a demokrácia egészséges működését és legitimitációját. Ráadásul az a delegitimációs küzdelem, amely során az ellenzék elsősorban a kormány demokratikusságát, míg a kormányoldal az ellenzék nemzeti elkötelezettségét kérdőjelezi meg folyamatosan, azon túl, hogy azt a teljesen téves üzenetet erősíti, miszerint a demokrácia és a nemzeti érzések kölcsönösen kizárják egymást, komoly elbizonytalanító és távortartó hatással jár a választóközönség számára. A szándékosan túlhajtott szelektív információészlelés, a politikai homofília, a politikai közömbösség és apátia, a túlzott politikai lojalitás és a kettős mércék torz világában a pártok is jóval könnyebben manipulálhatják a szavazókat – egyik részüket túlzott pártosságuk, másik részüket éppen dezorientáltságuk és bizonytalanságuk okán.

Ráadásul a 2010 utáni politikai berendezkedés működtetői és nyertesei szemében az esetleges bukás negatív következménye és annak mértéke is meghatározódott egy átlagos kormányváltáshoz képest. Ezáltal a hatalomban maradás tétje is felértékelődött, értékesebbé és kényszerűbbé vált, amelynek biztosítása minden fronton – a törvényhozás, az agresszív médiapiaci terjeszkedés, az intézményi ellensúlyok kiüresítése, a leplezetlen és közpénzből történő klientúraépítés stb. során – egyre látványosabb. A jelenlegi hatalom részben emiatt változtatta meg az alkotmányos játékszabályokat és az erőforrásokhoz való hozzáférést oly módon, hogy egyre inkább kizárja, de legalábbis jelentősen csökkentse esetleges bukásának az esélyét. A folyamatban pedig sajnos ott rejlik az ördögi potenciál is: a fennálló berendezkedésnek egyre kevésbé hagyományos belső ellenzéke, mintsem markáns rendszerellenzéke van (Tölgyessy 2012). Azonban éppen a sorozatos bukásminimalizáló intézkedések növelhetik egyre inkább azt az állampolgári ellenérzést, amely miatt viszont a hatalom egyre jobban tart az esetleges bukás utáni potenciális elszámoltatás következményeitől. Ez viszont újfent tovább srófolja a kormányban maradás tétjét és könnyen vezethet újabb és újabb „biztonsági” intézkedésekhez. A beavatkozások ráadásul egyre nagyobb eséllyel léphetnek ki még a maguk által létrehozott törvényes keretek közül is. Emellett a folyamat menedzselése rengeteg energiát és erőforrást is felemészt, ez pedig értelemszerűen lerontja a kormányzás minőségét, amely ugyancsak tovább növeli a társadalom ellenérzését. A hatalom sikeres megtartása érdekében az eddigi hatalomkoncentrációt természetéből fakadóan vagy a kényszerűen meghozott kiigazító reformokból kinövő radikális belső átalakulás, vagy még inkább a további hatalomkoncentráció követheti. Utóbbi esetben viszont ez az öngerjesztő folyamat minden tompítási kísérlet és tudatos menedzselés ellenére olyan berendezkedéshez vezethet, amely hosszú távon saját maga termeli ki elkerülhetetlenül a változtatás- és reformképtelenségét, valamint a társadalom egyre növekvő ellenállását – amelynek világos jele volt a 2017

tavaszán lezajlott tüntetéshullám is –, ezekben pedig végső soron saját bukásának okait. Külső erőforrások hiányában ezért a végállomás előbb vagy utóbb a hatalom belső erodálódása és/vagy zajos megbontása lehet egy, a tömeges társadalmi elégedetlenségből fakadó tiltakozásokkal teli folyamatban.

Társadalmi integráció és a demokratikus politikai nevelés

Ez a negatív folyamatspirál mára minden független hazai és nemzetközi mérés szerint nemcsak a demokratikus, a jogállami, a társadalmi integráció és a korrupció dimenzióiban, hanem a gazdasági-fejlettségi versenyképesség terén is komolyan visszavetette, sőt a legtöbb területen az amúgy is leszakadó KKE-régióin belül is sereghajtóvá tette az országot (Ágh, 2016c). A tanulmány számtalan olyan tényezőt mutatott be, amelyek mind-mind felelősek azért, hogy az ország és a rendszerváltás utáni politikai rendszer lépésről-lépésre távolodik attól a demokratikus-jogállami berendezkedéstől, amelyet, például az állampolgári kultúra szintjén eleve sem tudott teljesen kiépíteni 2010-ig. A lecsúszás egész folyamata és végkimenetele a társadalom demokratikus immunrendszerén, civil társadalmi erején múlik elsősorban – nem véletlen, hogy a kormányzat közvetetten és közvetlenül is folyamatosan ezt támadja –, amely pedig szorosan összefügg az integráció és a bizalom kritikus hazai helyzetével. Ennek egyik leglátványosabb szimptomája a hazai bizalmi szint nemzetközi összevetésben is rendkívül alacsony jellege. A bizalomhiány minden relációban jelentkezik: az elitek egymásközti, a politika és a társadalom, de mikro szinten, az állampolgár-állampolgár viszonylatában is. Sajnos a „bizalmatlanság kultúrájának elsajátítása már a családokban elkezdődik, majd a másodlagos szocializáció fő terepén, az iskolában folytatódik”, ahol „a »gyakorlatorientált« magyar iskolarendszer gyorsan megismerteti a kiskorú cselekvőket a legfontosabb tanulással: egy törésvonalak és egyenlőtlenségek által tagolt társadalomban élnek, ahol a teljesítmény nem sokat számít az előrelépésben ahhoz képest, hová születnek”. Nagyon gyenge a kölcsönös bizalmon és önkéntességen alapuló civil társadalom, és kérdéses, hogy „léteztek-e valaha egyáltalán a bizalmon és az interperszonális kapcsolatokon alapuló testmeleg közösségek”, ezért a „tágabb értelemben felfogott kultúra sem tehet mást, minthogy leképezi, és részben újratermeli a »bizalmatlanság kultúráját«” (Kovách–Dupcsik 2012).

A bizalom pedig a társadalmi-gazdasági rendszer elfogadását is jelenti, amely kapcsolóként szolgálhat a személyes és a csoportos, illetve társadalmi érdekek elérése között, így a demokrácia egyik elsődleges feltétele. A hazai bizalmatlanság mértékét jól mutatja, hogy egy 2009-es kutatás szerint egy elhagyott pénztárca feltételezett megtalálása kapcsán csak a megkérdezettek 15%-a nyilatkozott úgy, hogy eltenné azt, míg ugyanezt másokról 80%-uk gondolta így. Számtalan további kutatás bizonyítja, hogy a magyar társadalom tagjai némileg cinikusan a normaszegéseket ugyan általánosságban elítélik, de míg saját magukról alig, addig másokról rendszeres és nagyarányú normaszegést feltételeznek (Hajdu 2012: 52–57). Könnyen belátható és az 1. táblázatból is kiolvasható, hogy az általános bizalmi szint és a politikai érdeklődés pozitívan hat egymásra, ahogyan az általános bizalmatlanság, a túlzott pártosság, a tömeges szavazói bizonytalanság, illetve apátia ugyanannak a komplex társadalmi jelenségnek és problémahalmaznak a tünetei.

Így tehát úgy tűnik, hogy nem csupán az intézményekre kell koncentrálni, hanem a társadalom mélyén a demokrácia „alapzatát” és a mentális struktúrákat is meg kell erősíteni. Sajnos a társadalmi stabilitási deficit annak ellenére, hogy jóval súlyosabb, mint a könnyebben korrigálható jogállami deficit, sokkal kevesebb figyelmet kap. A jelenlegi politikai viták is elsősorban az alkotmányos és intézményi kérdések körül forognak, nem pedig a dezintegrált és dezorientált társadalomról, amely az elszabadulni vágyó hatalmi törekvéseket is sikerebben tudná kordában tartani. Ezért egyaránt kiemelt szerepe van a társadalmi integrációnak, a politikai nevelésnek és a demokráciakutatásnak. A negatív történelmi tapasztalatok sokszor

sajnos a nevelés ösztönös elutasítása mellett hatnak, pedig látni kell, hogy éppen a demokratikus politikai nevelés hiánya a demokrácia kiteljesedésének egyik legfőbb gátja. A demokrácia ugyanis legalább annyira viselkedési forma is, mint tankönyvek által felsorolt intézmények halmaza. Nagyfokú társadalmi integráció és aktív állampolgári politikai kultúra nélkül nem lehet erős immunrendszerrel rendelkező demokráciát építeni. Ennek érdekében a napi politikai küzdelmet és a példátlan megosztottságot félretéve közösen kell megteremtünk a hazai demokrácia mélyebb, valódi társadalmi alapjait. Bár ez a fajta építkezés bizonyosan tovább tart, mint a szükséges politikai intézményrendszer kiépítése vagy restaurálása, de előbbieknél jóval nagyobb stabilizáló erővel is bír a demokráciák számára. Erre a tanulságra, ha a jelenlegi politikai vezetés nem akar vagy már nem is tud építeni, legkésőbb a hatalomkoncentráció korábban felvázolt természetéből fakadó elkerülhetetlen újakezdés idején kell majd a társadalomnak és a releváns politikai szereplőknek emlékeznie. Azért, hogy az új magyar demokrácia ne csupán a felszínen, hanem a mélystruktúrákban is sokkal erősebb, gazdaságilag és politikailag is hatékonyabb és ellenállóbb lehessen az antidemokratikus kihívásokkal szemben.

1. táblázat

Bizalmi szint és politikai érdeklődés

		Mennyire lehet másokban megbízni?				Összesen
		Nagyon nem	Nem igazán	Talán	Többnyire meg lehet bízni	
Mennyire érdeklő a politika?	Meglehetősen	21,1	25,4	26,5	43,2	27,9
	Alig	36,6	34,7	41,1	33,2	36,8
	Egyáltalán nem	42,3	39,9	32,3	23,5	35,3
Összesen		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	421	461	501	310	1693

Saját számítás, ESS 7. hullám (2015)

Irodalom

- Almond, G. A. – Verba, S. (1963) *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
<https://doi.org/10.1515/9781400874569>
- Antal, Attila (2016) *A civilek hatalma. A politikai tér visszafoglalása*. Budapest, Noran Libro.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2011) Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergencia-spirál. In: Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.) *Részvétel, képviselő, politikai változás*. Budapest, DKMKA. 347–382.
- Arató Krisztina – Mikecz Dániel (2015) Civil társadalom, szociális partnerek, társadalmi mozgalmak. In: Körösenyi András (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA TKPI. 307–331.
- Ágh Attila (2012) Demokráciakutatás a politikai és közpolitikai elemzés keresztútján: a demokráciák minősége és teljesítőképessége. *Politikatudományi Szemle*, 21 (2), 55–72.
- Ágh Attila (2014) Decline of Democracy in East-Central Europe: The Last Decade as the Lost Decade in Democratization. *Journal of Comparative Politics* 7. (2), 4–33.
<https://doi.org/10.1080/10758216.2015.1113383>
- Ágh, Attila (2015a) The Triple Crisis in the New Member States: The Historical Trajectory of NMS-8 in the Past Quarter Century. *Southeastern Europe*, Vol. 39. (2), 1–24.
<https://doi.org/10.1163/18763332-03903001>
- Ágh, Attila (2015b) De-Europeanization and de-Democratization trends in ECE: From the Potemkin democracy to the elected autocracy in Hungary. *Journal of Comparative Politics*, Vol. 8. (2), 4–26.
- Ágh, Attila (2016a) Rocky Road of Europeanization in the New Member States: From democracy capture to the second try of democratization. *Polish Sociological Review* 71–86.
- Ágh, Attila (2016b) The Decline of Democracy in East-Central Europe. Hungary as the Worst-Case Scenario. *Problems of Post-Communism*, 1–11.
<https://doi.org/10.1080/10758216.2015.1113383>
- Ágh, Attila (2016c) The Deconsolidation of Democracy in East-Central Europe: The New World Order and the EU's Geopolitical Crisis. *Politics in Central Europe*, Vol. 12. (3) 7–36. <https://doi.org/10.1515/pce-2016-0015>
- Ágh, Attila (2016d) Vitairat a »civilek hatalmáról« – A védekező társadalom, avagy a civilek hatalma: töprengések a magyar civil társadalom helyzetéről. In: Antal Attila (szerk.) *A civilek hatalma. A politikai tér visszafoglalása*. Budapest, Noran Libro. 11–46.
- Bajomi-Lázár Péter (2006) Manipulál-e a média? *Médiakutató*, 2006 nyár, 77–90.
- Boda Zsolt (2012) Intézményi bizalom a régi és az új demokráciákban. *Politikatudományi Szemle*, 21 (2), 27–51.
- Boda Zsolt (2013a) *Legitimitás, bizalom, együttműködés. Kollektív cselekvés a politikában*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Boda Zsolt (2013b) Politikai vezetés és kollektív cselekvés. *Politikatudományi Szemle*, 22 (2), 73–89.
- Carothers, Thomas (2002) The End of Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, (1.) 5–21.
<https://doi.org/10.1353/jod.2002.0003>

- Carothers, Thomas (2015) Democracy Aid at 25: Time to Choose. *Journal of Democracy*, 26. (1) January, 59–73. <https://doi.org/10.1353/jod.2015.0010>
- Csigó Péter: (2005) Közéleti diskurzusok és identitások a népszerű média tükrében. *Média-kutató*, 2005 tél, 33–57.
- Csizmadia Ervin (2005) Pártok, verseny és alkalmazkodás. Egy változáselemélet alapvonalai. *Politikatudományi Szemle*, 14 (1), 5–50.
- Csizmadia Ervin (2014a) Demokratizálódási hullámok és politikai programok. Az 1989 utáni magyar és az 1945 utáni német átmenet összehasonlító perspektívában. In: *Miért „alaptalan” a magyar demokrácia? Pártok, konfliktusok, társadalmi kohézió és állampolgári nevelés*. Budapest, Gondolat Kiadó. 81–106.
- Csizmadia Ervin (2014) *Miért „alaptalan” a magyar demokrácia? Pártok, konfliktusok, társadalmi kohézió és állampolgári nevelés*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Diamond, Larry (2002) Thinking about Hybrid Regimes. *Journal of Democracy*, April, 21–35. <https://doi.org/10.1353/jod.2002.0025>
- Enyedi Zsolt (2011) Politikai képviselet és intézményi alternatívák. Felfogások a polgárok és a politikusok körében. In Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, DKMKA. 243–265.
- Gabriel, O. W. (1994) Politische Einstellung und politische Kultur. In: Gabriel, O. W. – Bretschneider, F. (szerk.) *Die EU-Staaten im Vergleich*. Opladen, Westdeutscher Verlag. 96–136. https://doi.org/10.1007/978-3-531-91075-8_7
- Gáti Annamária (2010) *Alattvalók vagy polgárok lesznek? A fiatalok aktív állampolgársági készségei Magyarországon nemzetközi összehasonításban*. Budapest, TÁRKI – TUDOK: Aktív Állampolgárság Alapítvány.
- Gerő Márton – Szabó Andrea (2015) *Politikai tükör. Jelentés a magyar társadalom politikai gondolkodásmódjáról, politikai integráltságáról és részvételéről, 2015*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Hajdu Gábor (2012) Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest, MTA TK – Argumentum. 45–62.
- Horváth Attila – Soós Gábor (2015) Pártok és pártrendszer. In: Körösenyi András (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA TKPI). 249–278.
- Hunyadi Bulcsú – Juhász Attila – Krekó Péter – Molnár Csaba – Sztás Katalin (2013) *Lelkes fogyasztók, el nem kötelezett demokraták*. Budapest, Political Capital.
- Inglehart, Ronald (1971) The Silent Revolution in Europe. *American Political Science Review*, vol. (4) 991–1017. <https://doi.org/10.2307/1953494>
- Ilonszki Gabriella (2011) Képviseleti szerepek, politikai intézmények, képviseleti deficit. Két évtized változásai. In: Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, DKMKA. 267–290.
- Kálóczi Krisztián (2014) Politikai apátia, passzivitás és bizonytalanság a hallgatók körében. In: Szabó Andrea (szerk.) *Racionálisan lázadó hallgatók II*. Budapest, Belvedere Meridionale – MTA TK PTI. 221–234.
- Kiss Balázs (2013) Érzelmek és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle*, 22 (3), 7–28.

- Kiss Balázs – Szabó Gabriella (2015) Politikai kommunikáció. In: Körösenyi András (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA TKPI. 333–353.
- Kemény Zsuzsanna – Takács Dávid – Chován Olivér (2015) *Állampolgári nevelés Európában és Magyarországon*. Budapest, Méltányosság Politikaelemző Központ.
- Kern Tamás – Szabó Andrea (2011) A politikai közéleti részvétel alakulása Magyarországon, 2006–2010. In: Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, DKMKA. 17–56.
- Kmetty Zoltán – Tóth Gergely (2011) A politikai részvétel három szintje. In: Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, DKMKA. 75–115.
- Knutsen, Oddbjørn (2011) Strukturális hatások, társadalmi koalíciók és pártválasztás Magyarországon. In: Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, DKMKA. 119–157.
- Kovách Imre – Dupcsik Csaba (2012) Bevezető megjegyzések. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest, MTA TK – Argumentum. 7–14.
- Körösenyi (2001) Parlamentáris vagy »elnöki« kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából. *Századvég, Új folyam*, 20. szám, 3–38.
- Körösenyi András (2003) Politikai képviselet a vezérdemokráciában. *Politikatudományi Szemle*, 12 (4), 5–22.
- Körösenyi András (2007) A demokratikus elitizmus konszenzusán túl. *Politikatudományi Szemle*, 16 (4), 7–28.
- Körösenyi András – Tóth Csaba – Török Gábor (2005) *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris.
- Körösenyi András (2012) A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltathatóságra. Magyar politika, 1990–2010. In: Boda Zsolt – Körösenyi András (szerk.) *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest, MTA PTI – Új Mandátum Kiadó. 284–309.
- Körösenyi András (2015a) Alkotmányozás és Alaptörvény. In: Körösenyi András (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA TKPI. 85–107.
- Körösenyi András (2015b) A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In: Körösenyi András (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA TKPI. 401–422.
- Krastev, Ivan (2007) The Strange Death of the Liberal Consensus. *Journal of Democracy*, (4) 56–63.
- Krastev, Ivan (2011) Paradoxes of the New Authoritarianism. *Journal of Democracy*, (2) 5–16. <https://doi.org/10.1353/jod.2011.0027>
- Lipset, Seymour Martin (1959) *Political Man*. London, Heinemann.
- Lipset, Seymour Martin (1994) The Social Requisites of Democracy Revisited. *American Sociological Review*, 59. (1) 1–22. <https://doi.org/10.2307/2096130>
- Laki László – Szabó Andrea (2014) Mi lehet a magyar fiatalok demokráciaszkepsze mögött? In: Szabó Andrea (szerk.) *Racionálisan lázadó hallgatók II.: apátia, radikalizmus*.

- posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. Belvedere Meridionale – MTA TK, Szeged. 18–39.
- Merkel, Wolfgang (2004) Embedded and Defective Democracies. *Democratization*, 11. (5), 33–58. <https://doi.org/10.1080/13510340412331304598>
- Merkel, Wolfgang – Croissant, Aurel (2004a) Introduction: democratization in the early twenty-first century. *Democratization*, 11 (5), 1–10. <https://doi.org/10.1080/13510340412331304570>
- Merkel, Wolfgang – Croissant, Aurel (2004b) Conclusion: Good and Defective Democracies. *Democratization*, 11(5), 199–214. <https://doi.org/10.1080/13510340412331304651>
- Morlino, Leonardo (2004a) What is a Good Democracy? *Democratization*, Vol. 11. (5), 10–32. <https://doi.org/10.1080/13510340412331304589>
- Morlino, Leonardo (2004b) ‘Good’ and ‘bad’ democracies: how to conduct research into the quality of democracy. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 20. (1) 5–27. <https://doi.org/10.1080/13523270410001687082>
- Nábelek Fruzsina (2014) Negatív kampány a pártok közvetlen kommunikációjában Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 23 (4). 92–114.
- O’Donnell, Guillermo (1994) Delegative Democracy. *Journal of Democracy*, 5., (1) 55–69. <https://doi.org/10.1353/jod.1994.0010>
- Oross Dániel (2013) Társadalmi közérzet, politikához való viszony. In: Székely Levente (szerk.) *Magyar Ifjúság 2012*. Budapest, Kutatópont. 283–313.
- Oross Dániel – Szabó Andrea (2014) A demokratikus részvétel tendenciái a magyar nappali tagozatos hallgatók körében. In: Szabó Andrea (szerk.) *Racionálisan lázadó hallgatók II.: apátia, radikalizmus, posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. Belvedere Meridionale – MTA TK, Szeged. 72–102.
- Papp Zsófia (2011) A választókerület helye a magyar parlamenti képviselők szerepfelfogásában. In: Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, DKMKA. 291–312.
- Polyák Gábor (2014) Irányított nyilvánosság. In: Polyák Gábor (szerk.) *Foglyul ejtett média. Mérték Médiaelemző Műhely*. 7–22.
- Róbert Péter – Papp Zsófia (2012) Kritikus választás? In: Boda Zsolt – Körösi András (szerk.) *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest, MTA PTI – Új Mandátum Kiadó. 41–64.
- Schmitt, Hermann – Scheuer, Angelika (2011) A választói döntések meghatározói Kelet- és Nyugat-Európában. In: Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, DKMKA. 315–346.
- Soós Gábor (2012) Kétflokkrendszer Magyarországon. In: Boda Zsolt – Körösi András (szerk.) *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest, MTA PTI – Új Mandátum Kiadó. 14–40.
- Szabó Andrea – Kern Tamás (2011) A magyar fiatalok politikai aktivitása. In: Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.) *Arctalan (?) nemzedék. Ifjúság 2000–2010*. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest. 37–80.
- Szabó Andrea – Oross Dániel (2012) A demokratikus részvétel tendenciái a magyar egyetemisták és főiskolások körében. In: Szabó Andrea (szerk.) *Racionálisan lázadó hall-*

- gatók 2012. *Apátia–Radikalizmus–Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében I.* Belvedere Meridionale, Szeged. 157–182.
- Szabó Andrea – Oross Dániel (2014) Ott és akkor egészen mások vagy mindig mindenütt ugyanazok? Aktív és passzív hallgatók Magyarországon. In: Szabó Andrea (szerk.) *Racionálisan lázadó hallgatók II.: apátia, radikalizmus, posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében.* Belvedere Meridionale – MTA TK, Szeged. 103–117.
- Szabó Andrea (2014) Előszó. In: Szabó Andrea (szerk.) *Racionálisan lázadó hallgatók II.: apátia, radikalizmus, posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében.* Belvedere Meridionale – MTA TK, Szeged. 7–12.
- Szabó Andrea (2015a) A választók. In: Körösi András (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után.* Budapest, Osiris – MTA TKPI. 279–305.
- Szabó Andrea (2015b) *Az egyetemisták és főiskolások Magyarországon, 2015.* Aktív Fiatalok Magyarországon Kutatócsoport, Budapest, Belvedere Meridionale.
- Tardos Róbert (2011) Konzolidált szavazóközönség eróziós tendenciákkal. A 2010-es választások a részvételi aktivitás és szavazói motívumok fényében. In: Enyedi Zsolt – Szabó Andrea – Tardos Róbert (szerk.) *Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon.* Budapest, DKMKA. 273–374.
- Tóka Gábor (2001) A szavazói magatartás kutatása. *Politikatudományi Szemle*, 10 (3), 105–130.
- Tóka Gábor (2009) A jó kormányzat, az ismeretgazdag választóközönség, és a tömegtájékoztató rendszer összefüggései nemzetközi összehasonlításban. *Politikatudományi Szemle*, 17 (2), 7–24.
- Tóth Csaba (2011a) *Marketingorientáció, pártrendszer és az MSZP támogatottságának összeomlása.* Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Politikatudományi Doktori Iskola.
- Tóth Csaba (2011b) A márkajellemzők szerepe az MSZP összeomlásában. In: Enyedi Zsolt – Szabó Andrea – Tardos Róbert (szerk.) *Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon.* Budapest, DKMKA. 167–189.
- Tóth Csaba (2015) Választási rendszer. In: Körösi András (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után.* Budapest, Osiris – MTA TKPI. 231–248.
- Tölgyessy Péter (2012). A Fidesz és a magyar politika lehetséges új iránya. In: Boda Zsolt – Körösi András (szerk.) *Van irány? Trendek a magyar politikában.* Budapest, MTA PTI – Új Mandátum Kiadó. 310–345.
- Varga Tamás (1997) A politikai kultúra fogalma és értelmezései a magyar politikatudományban. *Politikatudományi Szemle*, 6 (3) 133–168.
- Zakaria, Fareed (1997) The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs* 76. (6) 22–43.
<https://doi.org/10.2307/20048274>